

УДК 342.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.74.9>

ПРОГРЕСИВІСТСЬКИЙ КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА

Бєлов Д.М.,
*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства
ДВНЗ «Ужгородського національного університету»,
Заслужений юрист України
ORCID: 0000-0002-7168-9488*

Марцеляк М.О.,
*студент факультету юстиції
Національного юридичного університету ім. Я. Мудрого*

Бєлов Д.М., Марцеляк М.О. Прогресивістський конституціоналізм Михайла Драгоманова.

Автори вказують, що сьогодні є необхідним переосмислення політико-філософської та правової думки чільного теоретика українського конституціоналізму другої половини XIX ст. Михайла Драгоманова та нинішнім посиленням прогресивістського руху в США, Латинській Америці та Європі, що, вірогідно, може призвести до аналогічних тенденцій і в Україні і до відродження течії прогресивізму в українському конституціоналізмі в нових обставинах. Саме тому, стаття присвячена дослідженню конституціоналістської концепції Михайла Драгоманова. В роботі проаналізовано політико-філософські джерела та характерні особливості політико-правової думки видатного українського громадсько-політичного діяча другої половини XIX століття. Зроблено висновок про еволюційно-соціалістичну (прогресивістську) природу його конституційної думки.

Автори приходять до висновку, М. Драгоманов справді був вірний ліберально-демократичним цінностям свободи слова, думки, секуляризації, демократії, місцевого самоврядування, однак при цьому не поділяв цінності свободи підприємництва і приватної власності, не розумів корінного взаємозв'язку між політичною свободою, за яку вболівав, та ринковою економікою, яку вважав швидше лихом, ніж запорукою конституціоналізму. Домінування ідеології політичної свободи в «Проекті основ» не відображає сутність конституціоналізму автора, вона є його значущою та невід'ємною частиною, яка слугує прологом до реалізації інших засад побудови омріяного М. Драгомановим суспільства. Його ідеал соціальної організації ґрунтувався на космополітизмі та демократичному еволюційному соціалізмі, чим зумовлюється специфічність такої моделі конституціоналізму, її виключність, оскільки надалі конституціоналістська думка в Україні все більше поляризувалась – вліво, в бік марксизму та народництва, вправо – в бік консерватизму та націоналізму. Тому М. Драгоманов став засновником лівої традиції в українському конституціоналізмі і єдиним представником прогресивістської течії в цій традиції, тобто течії, що репрезентувала еволюційно-демократичне крило в соціалістичному русі та філософії, що сьогодні набирає силу в особі таких політиків як Берні Сандерс, Александрія Окасіо-Кортес у США чи Жан-Люк Меланшон у Франції. З огляду на таку популярність прогресивізму в світі і в Україні ідеї Драгоманова можуть пережити розквіт, відродившись у більш сприятливих для цієї ідеології обставинах.

Ключові слова: Михайло Драгоманов, історія українського конституціоналізму, політична свобода, лібералізм, децентралізація влади, прогресивізм.

Byelov D.M., Martseliak M.O. Progressivist constitutionalism of Mykhailo Drahomanov.

The authors point out that today it is necessary to reconsider the political, philosophical and legal opinion of the leading theorist of Ukrainian constitutionalism of the second half of the 19th century. Mykhailo Drahomanov and the current strengthening of the progressivism movement in the USA, Latin America and Europe, which, probably, can lead to similar trends in Ukraine and to the revival of the current of progressivism in Ukrainian constitutionalism in new circumstances. That is why the article is devoted to the study of the

constitutionalist concept of Mykhailo Drahomanov. The paper analyzes the political and philosophical sources and characteristic features of the political and legal thought of an outstanding Ukrainian public and political figure of the second half of the 19th century. A conclusion is made about the evolutionary-socialist (progressive) nature of his constitutional thought.

The authors come to the conclusion that M. Drahomanov was indeed faithful to the liberal-democratic values of freedom of speech, thought, secularization, democracy, local self-government, but at the same time he did not share the value of freedom of entrepreneurship and private property, he did not understand the fundamental relationship between political freedom, according to which he supported, and the market economy, which he considered more of a disaster than a guarantee of constitutionalism. The dominance of the ideology of political freedom in the "Foundations Project" does not reflect the essence of the author's constitutionalism, it is a significant and integral part of it, which serves as a prologue to the implementation of other foundations of building the society dreamed by M. Drahomanov. His ideal of social organization was based on cosmopolitanism and democratic evolutionary socialism, which determines the specificity of this model of constitutionalism, its exclusivity, since in the future constitutionalist thought in Ukraine became more and more polarized - to the left, towards Marxism and populism, to the right - towards conservatism and nationalism. Therefore, M. Drahomanov became the founder of the left tradition in Ukrainian constitutionalism and the only representative of the progressivist trend in this tradition, that is, the trend that represented the evolutionary-democratic wing in the socialist movement and philosophy, which today is gaining strength in the person of such politicians as Bernie Sanders, Alexandria Ocasio-Cortez in the USA or Jean-Luc Mélenchon in France. Given the popularity of progressivism in the world and in Ukraine, Drahomanov's ideas can flourish, reborn in circumstances more favorable to this ideology.

Key words: Mykhailo Drahomanov, history of Ukrainian constitutionalism, political freedom, liberalism, decentralization of power, progressivism.

Постановка проблеми. Актуальність теми зумовлена необхідністю переосмислення політико-філософської та правової думки чільного теоретика українського конституціоналізму другої половини ХІХ ст. Михайла Драгоманова та нинішнім посиленням прогресивістського руху в США, Латинській Америці та Європі, що, вірогідно, може призвести до аналогічних тенденцій і в Україні і до відродження течії прогресивізму в українському конституціоналізмі в нових обставинах.

Стан дослідження. Над дослідженням конституціоналізму Драгоманова працювали такі вчені, як М. Томенко, В. Кампо, Т. Андрусак, Л. Комзюк та багато інших; вплив його особистості та філософії на процес становлення українського національно-визвольного руху та побудову української державності вивчали мислителі та історики Д. Донцов, І. Лисяк-Рудницький, Я. Грицак та інші. Однак в дослідженні конституціоналістської спадщини цього мислителя існує певний парадокс: для сучасних істориків є очевидним те, що М. Драгоманов був засновником українського соціалістичного руху, його ідеї слугували головним ідеологічним дороговказом для тих соціалістів, що стануть керівною силою під час Української революції 1917-1921 рр.; натомість вчені-правознавці, намагались витягнути М. Драгоманова і його конституціоналістську спадщину в ліберальну течію політико-правової думки, втрачаючи з кола зору соціалістичний характер його політико-правової думки. Ця робота покликана усунути цю прогалину.

Метою статті є осмислення ролі Драгоманова як засновника лівої традиції в українському конституціоналізмі.

Виклад основного матеріалу. Михайло Драгоманов – видатний громадсько-політичний діяч другої половини ХІХ століття, історик, філософ, публіцист, фольклорист, літературознавець. Закінчив Київський університет, де працював з 1864 року. За активну українську діяльність звільнений з Київського університету за особистим наказом Олександра ІІ в 1875 році. Емігрував до Женеви, де заснував Вільну українську друкарню, видавав перший український політичний журнал «Громада» (1878–82 рр.). Підтримував зв'язки з діячами української культури (зокрема М. Костомаровим), встановив контакти з передовою галицькою молоддю (зокрема – із І. Франком). Разом із С. Подолинським і М. Павликом заснував «Женевський гурток» - зародок українського соціалістичного руху. Аналіз наукових та публіцистичних робіт М. Драгоманова дає підстави назвати його першим українським політологом [1; 2, с. 46].

Також М.П. Драгоманов став засновником українського моделі соціалізму (громадівства), лівої традиції в українській конституціоналістській думці та власної концепції українського конституціоналізму, джерелами вивчення якої є «Проект основ Статуту українського товариства «Вольный Со-

юзь» - «Вільна спілка»» (далі – «Проект основ») 1884 року, «Програма реорганізації збірника «Громада» в одноіменний журнал» (далі – Програма) 1880 року, наукові та публіцистичні твори видатного мислителя та його епістолярна спадщина [3].

Основним джерелом вивчення конституційних поглядів М.П. Драгоманова є «Проект основ», що складається з цілей діяльності товариства «Вільна спілка», що по суті являє собою нарис конституційного проекту оновленої на засадах демократизму, федералізму і політичного лібералізму Російської імперії та основних засад діяльності громадського руху, метою якого стане перетворення Російської імперії в накресленому в конституційному проекті напрямку. Крім того, міститься пояснювальна записка до «Проекту основ», за допомогою якої можна зрозуміти логіку за якою створювався цей конституційний проект.

Наріжним каменем конституціоналізму Драгоманова є ідеологія політичної свободи. Так, у частині першій статті третьої «Проекту основ» Драгоманов пише: «Головним завданням «Вільної спілки» в Росії у теперішній та найближчий час повинна бути робота для перетворення цієї держави на засадах політичної свободи...[4, с. 125]». Український мислитель під політичною свободою розумів забезпечення сукупності прав людини і громадянина (недоторканність тіла для принизливих покарань і смертної кари, недоторканність особи і житла без судової постанови, недоторканність приватних листів і телеграм, свобода совісті, свобода слова, друку, театрів і навчання, право опору незаконним діям урядовців, рівність усіх у громадянських правах та обов'язках тощо) та самоврядування як на місцевому, так і на загальнодержавному рівні.

Враховуючи першочергову важливість політичної свободи та аналізуючи зміст, який М. Драгоманов вкладав у це поняття, деякі дослідники роблять висновок про ліберальні переконання засновника українського соціалізму. Так, порівнюючи перелік необхідних прав людини і громадянина Михайла Драгоманова і його поплічника Сергія Подолинського (у якому фігурують право на повстання, на суд громади, на використання української мови для ознайомлення з соціалістичною літературою, також наявний наголос на соціально-економічних правах: право на заможне життя, на розподіл суспільних благ за принципом «від кожного по здібностям – кожному по праці»), В. Кампо зробив висновок про певну різницю у їх поглядах: «...вони дотримувались дещо різних поглядів на права: М. Драгоманов – ліберально-демократичних, С. Подолинський – народницьких і соціал-демократичних [3]». Таке протиставлення здається сумнівним з огляду на те, що:

1.) І С. Подолинський, і М. Драгоманов та М. Павлик, підписали спільну Програму в 1880 році, в якій читаємо: «В справах господарських ми бажаємо: щоб усі сили природи й інструменти, що потрібні для здобутку корисних людям речей, себто: земля, вода з усім що в них є, машини і фабрики і т. ін. були просто в руках товариств і громад хліборобських і робітницьких і щоб люди не мушили продавати свою працю в найм панам та багатилям, а робили просто на себе [5, с. 2]». Тобто М. Драгоманов підписався під типовим для тогочасного соціаліста постулатом про необхідність ліквідації капіталізму як соціально-економічної формації з найманою працею та приватною власністю на засоби виробництва і під тезисом про впровадження колективної власності на засоби виробництва, ліквідацію найманої праці;

2.) Оскільки у конституційному проекті 1884 року М. П. Драгоманов не наводить прав на приватну власність та підприємницьку діяльність, то цілком вірогідно що він так і не змінив свої погляди;

3.) М. Драгоманов не заперечував важливості соціально-економічних прав і втілення соціалістичних засад в суспільстві (а відтак і закріплення таких засад в конституції, і в цілях діяльності товариства «Вільна спілка» зазначені соціально-економічні завдання руху) і в «Проекті основ», просто він вважав таку постановку задачі несвоєчасною, вважав необхідним закріпити в майбутній конституції і в програмі політичних реформ тільки мінімум того, що треба досягти на шляху до побудови соціалізму, про що він пише у пояснювальній записці: «...пропонована нами соціальна програма могла би бути підтримувана як своєрідна російська programme-minimum і особами, які поділяють основи європейського соціалістичного руху. Але незалежно від цих міркувань, а стоячи на практичній позиції, ми думаємо, що, в усякому разі, програма ця не дуже віддаляється від того maximum, який може бути здійснений у Росії у соціальному питанні в найближчий десяток років. І якщо би здійснення цього minimum або maximum, залежно від того, як на нього дивитися, супроводжувалося в Росії міцним встановленням політичної свободи (єдиної, згідно з поглядами, підтвердженими досвідом сучасних європейських соціалістів, природної основи і для соціального руху) то ми думаємо, що навіть люди, більш або менш близькі соціальні прагнення яких виходять за межі згаданої вище програми, зовсім не втратили б від того, що протягом пев-

ного часу працювали б разом із тими, чиї прагнення у соціальному плані не заходять далі цього minimum [4, с. 173-174]».

На основі того ж пріоритету прав особи та високій ролі самоврядування в конституційному проєкті М. Драгоманова М. Томенко також стверджує про ліберальний характер політичної філософії (а відтак можна сказати і конституціоналізму, оскільки своє твердження М. Томенко виводить з суті конституційного проєкту) автора «Проєкту основ». Красномовним з цього погляду є уривок з листа М. Драгоманова І. Франку, де він лаконічно і вичерпно викладає суть свого світогляду: «Принципи сучасної всесвітньої цивілізації найбільш відповідні поступові: лібералізм в його найпослідовнішій формі, федералізм – в справах державних, демократизм – в справах соціальних з найтвердішою гарантією – асоціацією в справах економічних, раціоналізм – в справах письменництва, наукових [6]». На основі цих фактів М. Томенко робить висновок про М. Драгоманова як про ліберала, що піддався тогочасній моді на соціалізм [7]. Однак слід взяти до уваги, що М. Драгоманов неодноразово висловлював прихильність соціалістичним ідеям [8; 9], і поділяв соціалістичну політичну програму [5, с. 2], а не ліберальну чи хоча б ліво-ліберальну... Справа в специфіці використання цих термінів українським конституціоналістом: розуміння Михайлом Драгомановим лібералізму можна умовно визначити як політичну філософію, що прагне реалізації прав людини, забезпечення її гідності, гармонійного розвитку та свободи; соціалізм – як політичну філософію, що прагне побудувати заможне суспільство, в якому буде забезпечена соціальна справедливість, бажано (але не обов'язково, як стане зрозуміло згодом) – шляхом ліквідації найманої праці та заміни приватної власності на засоби виробництва державною чи громадською формою власності¹. Тому для М. Драгоманова ці ідеї не суперечили одна одній, а навіть навпаки могли б доповнити одна одну. З цього, драгоманівського погляду на речі, його можна назвати і лібералом, і соціалістом, і навіть анархістом².

Якщо ж сприймати лібералізм і соціалізм як різні політичні ідеології з більш-менш визначеними параметрами і межами в політичному спектрі, а з огляду на контекст М. Томенко виділяв ліберально-демократичність та соціал-демократичність як дві непаралельні категорії у політичному просторі, то М. Драгоманов був цілком собі соціал-демократом, поділяючи як ідеали демократизму та політичної свободи (і в цьому заперечуючи марксистську ідею диктатури пролетаріату), так і прагнення зменшення соціальної нерівності, підвищення добробуту робітників та селян, а в принципі схилився і до скасування приватної власності на засоби виробництва. Якщо ж трактувати сутність ідеологій так широко, як робить це М. Томенко, і називати засновника концепції громадянства лібералом, що піддався моді на соціалізм, то можна з тим самим успіхом Леніна назвати фашистом, що піддався моді на комунізм.

Не можна не погодитись з І. Лисяком-Рудницьким в тому, що Михайло Драгоманов «беззастережно вірив у те, що європейські ідеали – наукового поступу, громадської та особистої свободи, соціальної справедливості – об'єктивно добрі та абсолютно обов'язкові. Вони були для нього оціночною нормою, з якою він підходив до дійсності [10, с. 109]», тому безумовно політичний лібералізм є невід'ємною складовою конституціоналістської моделі М. Драгоманова, однак, по-перше, наголос на політичній свободі пояснюється тим, що він розвивав традиції європейського анархічного соціалізму, який у центр уваги ставив свободу особистості [11], а по-друге, політичним лібералізмом його конституціоналістська концепція не вичерпувалася.

Для соціаліста Драгоманова політична свобода була не просто самоціллю чи додатковою запорукою економічної свободи, процвітання ринкової економіки (як міркував би ліберал), але й засобом розширити можливість виступати за радикальніші соціалістичні перетворення. Включаючи вимоги політичної свободи і виключаючи радикальні соціально-економічні вимоги з «Проєкту основ» він намагався сформулювати ідеологічний прогресивний блок соціалістів та лібералів, що розхитав би російське самодержавство на основі програми, яку більш-менш поділяли обидва табори: «...залишивши збоку ідеальні плани і теорії соціально-економічного устрою (...) взяти maximum (з демократичної точки зору) практичних заходів, запропонованих у російській пресі і земствах на користь мас народу з боку ліберальних різночинців та освічених власників, і minimum вимог «соціально-демократичних»,

¹ Для Драгоманова громадська форма була привабливіша за державну, тому і свій часопис він назвав «Громадою», підкреслюючи цим вірність ідеї саме «громадівського соціалізму».

² «Ціль та зветься безначальство: своя воля кожному й вільне громадянство й товариство людей й товариств [9]». Постановка такої цілі діяльності у «Передньому слові» до «Громади» у 1878 році явно є наслідком впливу на погляди Драгоманова анархізму Прудона.

«народних», «робітничих» і т.п. партій в Західній Європі, тобто вимоги, можливі до виконання і без загальної конфіскації особистої власності [4, с. 169]». Михайло Драгоманов не був доктринером і попри принципову підтримку побудови соціалістичного суспільства вважав, що «соціалістична справа має практичний характер соціальної політики і такі речі як 8-годинна робота далеко важніша, ніж спори про форми (...) колективізму (державний чи громадський) і навіть сам колективізм. Окрім того, важні політичні і культурні ґрунти для соц. політики, як загальне виборче право, технічне виживання і т.ін. Треба повчитись дивитись на соц. рух не з сектярського (чи революційного, чи консервативного) погляду, а з громадсько-еволюційного [12, с. 82]».

Нарешті чи не найголовнішою причиною такого захисту політичної свободи М. Драгомановим було усвідомлення її як «засобу повернення української нації в сім'ю націй культурних [4, с. 133]», тобто до Західної цивілізації, частиною якої українська нація була до поглинення Гетьманщини Російською імперією, про культурно-освітню згубність якого М. Драгоманов почав писати одним з перших [13]. Це прагнення Драгоманова пояснюється, по-перше, знову таки вірою в «об'єктивну доброту і обов'язковість» західних цінностей, а по-друге, тим, що політична свобода допомогла б українцям боротись в межах Російської імперії за послаблення культурного, політичного та економічного гніту українського народу, можливість розвивати власне мистецтво, науку, освіту рідною мовою, і, врешті-решт, можливо, реалізувати право на національне самовизначення. Хоча в «Проекті основ» і близько нема підтримки ідеї державності України, однак реальне ставлення М. Драгоманова до ідеї політичної самостійності української нації було хоча й досить складним. Як реаліст і еволюціоніст Михайло Петрович в своїх творах намагався висловлювати тільки ідеї, що без революційних потрясінь могли б бути реалізовані у найкоротший час, тому він не висловлювався за ідею самостійності України вважаючи, що як і ідея соціалістичного суспільства, вона не на часі, тому її не слід ставити метою українського політичного руху в перспективі хоча б кількох десятиліть. Однак в праці «Чудацькі думки про українську національну справу», написаній наприкінці його життя, коли почали звучати перші голоси за державну самостійність України, М. Драгоманов на цю тему написав так: «Я не нав'язую своєї думки нікому і навіть радий був би, якби мої думки в цій справі були перекинені фактами, але поки що я кажу одверто, що ніде не бачу сили, ґрунту для політики державного відриву (сепаратизму) України від Росії [14]». З цього випливає, що Драгоманов був супротивником незалежності України чисто тактично, і в принципі був би за створення української національної спілки громад, в перспективі – члена федерації спілок громад світу.

Після особистих та політичних свобод другим елементом політичної свободи в конституційному проекті було самоврядування, під яким розумілось як місцеве та регіональне самоврядування, так і загальнодержавна демократія.

Децентралізація посідала вкрай важливе місце в доктрині М. Драгоманова, головною засадою територіального устрою оновленої Росії мав стати принцип субсидіарності, тобто кожен вищий рівень самоврядування брав на себе відповідальність тільки за ті сфери, які не міг впорядкувати нижчий. Аналогічно загальнодержавна влада брала на себе відповідальність за сфери, які не в змозі була вирішувати система самоврядування в цілому (питання зовнішньої політики, державної безпеки, фінансів тощо). В цьому сенсі держава в концепції Драгоманова була додатком до місцевих «самоуправ» - органів самоврядування. Централізм він вважав проявом «якобінства», симпатизуючи державному устроєві Швейцарії, Великої Британії та США [15, с. 28].

Управлінська модель нової держави, за проектом М. Драгоманова, передбачала такий поділ: громада (міська та сільська), волость, повіт, область, держава. Области, на які мала бути розділена Російська імперія, формуються на умовах сукупності географічної, економічної та етнографічної ознак [2, с. 47]. При цьому первинним в проекті було визначено географічно-економічний принцип, а не етнографічний, тому, наприклад, Польська область була виділена окремо, але сьогоднішні Латвія та Естонія були об'єднані в одну – Балтійську область, а Україна навпаки – була поділена на Київську, Одеську та Харківську області, а ще частина українських етнічних територій перебувала в складі Поліської області. Такий поділ був виразом позитивізму та прагматизму мислення М. Драгоманова, можливо такою поступкою він хотів примирити загальноросійські соціалістичні та ліберальні рухи з українством, але об'єктивно така ідея була явним відкатом ідеології українського конституціоналізму порівняно з «Начерком Конституції республіки» Георгія Андрузького, де Україна була виділена в окремий штат.

Двома основними джерелами симпатій М. Драгоманова до самоврядування були приклади Запорізької Січі та Швейцарії.

Про Запорізьку Січ як модель близького до ідеалу суспільства він згадував у «Передньому слові», називаючи період її існування часом, «коли найближче було наше мужицтво до волі, а вся наша Україна до спілки національної, тоді ж наша Україна найбільше звертала на себе увагу й сусіднього мужицтва усякої породи й становилась і йому в пригоді, або, інакше кажучи, мала найбільше ваги інтернаціональної [9]». Крім того, про козацьке самоврядування як засіб пропаганди ідеології політичної свободи в Україні М. Драгоманов згадує напряду в другій частині «Проекту основ», де розкривав засоби діяльності товариства «Вільна спілка» [4, с. 134].

Ще ближчим до ідеалу для М. Драгоманова був устрій Швейцарії, і наявність слова «спілка» (під яким малась на увазі спілка вільних громад) і в повній назві «Проекту основ», і в назві пізнавальної статті М. Драгоманова для українських селян про політичний устрій, законодавство та суспільство Швейцарії «Шість сот років Швейцарської спілки (1291–1891)» є зайвим доказом того, що саме ця країна була зразком для конституційних реформ в Російській імперії для українського філософа.

Так, М. Драгоманову імпонує закріплення в Конституції Швейцарії 1848 року особистих прав (рівність перед законом, свобода від арешту без вироку суду, свобода совісті, свобода слова, зборів, друку, товариств), децентралізованість державного устрою, загальне виборче право, наявність в деяких кантонах прямої демократії (ухвалення кадрових та законодавчих рішень на рівні кантону шляхом зборів народу всієї громади), двопалатний федеральний парламент, використання референдуму і народної ініціативи – майже все це міститься і в конституційному проекті М. Драгоманова.

Приваблює Михайла Драгоманова і відсутність постійного війська, і, натомість, існування народного ополчення («оружного народу»), а також величезна увага до розвитку освіти в цій країні. Викликає у нього захват закріплення прогресивних (на той час) соціально-економічних норм в законодавстві і заклики до інших європейських урядів щодо регулювання цієї сфери суспільних відносин міжнародними правовими актами: введення обов'язкової середньої освіти; догляд за роботою дітей на фабриках і обмеження такої роботи; заклики до урядів інших держав обмежити робочий час не тільки для дітей і жінок, але й для чоловіків тощо.

Особливу пошану викликало у М. Драгоманова прагнення швейцарців облаштувати весь світ на основі взаємопорозуміння усіх народів Землі та звитяги загальнолюдських цінностей. Це виявлялось у створенні в Швейцарії Товариства Червоного Хреста, створення всесвітньої ради з регулювання питань пошти й телеграфу, робота над вирішенням інших глобальних питань. Знаковим для М. Драгоманова було посередництво Швейцарії у вирішенні конфлікту між США та Великою Британією на основі безупередженого судового розгляду, що дозволило запобігти кровопролитній війні. Свою статтю з цього питання він завершує патетичним висновком щодо месіанської ролі Швейцарії: «На спомин того суду повішено в невеличкій залі, де збирається женевський уряд, образ, на котрім намальовано всіх суддів у тій справі, а також послів на той час, англійських і американських. Образ той відвідують численні чужинці, котрі проїжджають через Женеву, аби оглянути її прекрасне озеро. І той образ нагадує їм, що можна вже просвіченим людям завершити спори судом, а не війною. Певно, колись настане час, що так будуть завершуватись спори між усіма державами в Європі, і тоді певно спільний суд для таких справ буде сидіти у Швейцарії [16, с. 32]».

У М. Драгоманова було три мотиви для запровадження в Російській імперії швейцарської форми держави: економічний, політико-правовий та національно-культурний.

Економічний мотив запровадження широкого самоврядування він називає прямо у цілях діяльності товариства «Вільна спілка»: «Цілі загально-громадянські (...) самоврядування – як основа руху до соціальної справедливості [4, с. 133]». Можливість громад впливати на господарські питання і вирішувати проблему соціального забезпечення значно полегшило б справу впливу на прийняття прогресивних соціально-економічних перетворень, оскільки тиснути на владу на місцях було б легше, ніж на центральний уряд. Можливо також Михайлом Драгомановим бралось в розрахунок і те, що посилення адміністративної ролі громади заклало б фундамент побудови в подальшому громадівського соціалізму, заснованого на комунальній власності.

Політико-правовий мотив полягав у тому, що державний устрій заснований на принципі субсидіарності забезпечував розвиток громадянського суспільства, навички самоорганізації населення, властивого українцям ще з часів церковних братств та козацтва. Він був тісно пов'язаний з прагненням М. Драгоманова забезпечити людині максимальний рівень свободи, яка в неостанню чергу полягала в меншій залежності особистості від держави.

І нарешті дуже вагомим був національно-культурний мотив – М. Драгоманов був у захваті від Швейцарії ще й тому, що вона була чи не єдиною країною тогочасної Європи з найвищим рівнем

мовної свободи, де вільно уживалися носії відразу чотирьох мов, на відміну від інших держав, де під впливом розквіту націоналізму центральні уряди намагались нав'язати єдину державну мову, що забезпечувало культурну єдність національної держави [14]. Будучи діячем національного руху поневоленої бездержавної нації М. Драгоманов не міг погодитись з таким прикрим станом речей, адже така логіка надавала карт-бланш Російській імперії на асиміляцію українського народу, на повне знищення його мови, культурної самобутності, а відтак – і національної ідентичності.

Децентралізація навпаки відкривала можливість для використання української мови, адже, наприклад, регулювання початкової та середньої освіти опрацьовувалось би на місцевому рівні, і українці неодмінно б обрали українську, рідну мову навчання для своїх дітей (принаймні в українськомовних селянських громадах). Мабуть не в одну мить, але під впливом потоків студентів з сільської місцевості, що прямували вчитись в міста, обласна влада (що регулювала питання вищої освіти) дала б зелене світло на поступове впровадження української мови навчання в університетах (адже більшість населення в трьох областях була українськомовна). Аналогічно могла б розвиватись справа з видавничою справою та діловодством – популярність українськомовних книг і часописів зростала б, українською починали б послуговуватись спочатку в діловодстві громади, потім волості та повіту, а через певний час – і областей. Тобто децентралізація запускала б не блискавичний, але впевнений процес українізації, повномасштабного національного відродження України.

Питання, що належали до компетенції всього Російського державного союзу та загальнодержавного законодавства, згідно позицій М. Драгоманова, вирішуються двома думами: Державною та Союзною.

Союзна Дума, як це передбачалося М. Драгомановим у «Проекті основ» створюється для впливу на законодавчу та виконавчу діяльність центральних органів влади та обирається обласними думами. Дума має право зупиняти рішення та дії центрального уряду, державних палат, що входять у суперечність з інтересами областей. Остаточне рішення щодо так званих основних законів держави, тобто їх затвердження, відбувається Державним Собором. Державний Собор складається з членів Державної та Союзної дум і з «нарочитих гласних», обраних обласними зборами. З метою гарантування прав областей при ухваленні найважливіших державних рішень конституційним проектом передбачено, щоби кількість членів Союзної Думи та цих «гласних» дорівнювала кількості членів Державної Думи [2, с. 48].

Як бачимо, М. Драгоманов захищав концепцію двопалатності парламенту як з огляду на те, що такий порядок речей створює додаткові гарантії прав областей і їх самоврядування, так і розглядав його як додатковий запобіжник проти ухвалення антидемократичних рішень: «Призначення спілчанських палат полягає не в тому, щоб гальмувати рух вперед палат національних або державних, а в тому, щоб зупинити рішення і дії як центрального уряду, так і державних палат, що суперечать істотним інтересам кожної з областей. Ці ж рішення і дії самі по собі можуть бути реакційними, якими, наприклад, виявилися: встановлення смертної кари, обмеження свободи друку, протисоціалістичний закон і т.п. постанови німецької Національної Палати (Reichstag), що суперечать громадській думці і навіть законам різних окремих держав Німеччини [4, с. 155-156]».

Міністри, на думку Михайла Драгоманова, мали б призначатися Главою Держави та нести відповідальність перед обома думами.

Главою Держави міг бути спадковий імператор або обраний Глава Всеросійського Державного Союзу. До повноважень Глави Держави належали б опублікування законів та постанов Державного Собору та контроль за їх виконанням [2, с. 48].

Такі положення конституційного нариса Драгоманова зайвий раз доводять прагматизм і еволюційний характер його політико-правового мислення. На відміну від російських соціалістів-революціонерів він легко мирився з перспективою поступового демонтажу самодержавства Романових, і навіть був готовий залишити інститут спадкового монарха за умов скорочення його повноважень, адже мирний, нереволюційний шлях перетворень був принциповіший за бажання найшвидшої побудови демократії та соціалізму. Чистота засобів введення політики була невід'ємною складовою політичної філософії засновника українського соціалістичного руху, і це, в свою чергу, накладало обмеження на масштаб конституційних реформ в Російській імперії. Нездатність в умовах самодержавства мирно, з чистими від крові руками перебудувати державу на засадах і соціалізму, і федералізму громад, і республіканства змушувала до компромісів з царатом тогочасну конституціоналістську ідеологію, хоча з певністю можна сказати, що М. Драгоманов в ідеалі схилився б до республіканської форми правління.

В соціально-економічній сфері конституційна програма М. Драгоманова містила перелік прогресивних нововведень, за які слід було б боротись членам товариства «Вільна спілка»: зменшення тягарів військової повинності та поступове перетворення постійної армії на народне ополчення; введення прогресивного оподаткування; забезпечення доступу до початкової, середньої та вищої освіти, безкоштовна початкова освіта; влаштування для бідних дітей громадських притулків; обмеження годин денної праці; встановлення посередницьких судів між робітниками та господарями; підтримка і розвиток громадівського та товариського землеволодіння та орендування, і будь-якої іншої товариської або артильної роботи тощо.

Вже з переліку напрямків соціальної політики оновленої Російської імперії бачимо характерні для поміркованих соціалістів позиції, однак варто пам'ятати, що як політична філософія М. Драгоманова в цілому, так і його конституційна програма зокрема мають, так би мовити, динамічний характер. Конституціоналізм мислителя має такий характер як в сенсі того, що він протягом життя дещо змінював свої переконання (особливо добре це видно на прикладі питання самостійності України – спочатку він вважав це шкідливим, але під кінець життя Драгоманов хоча й не вірив у перспективність цієї ідеї на найближчому історичному проміжку, однак зізнавався у симпатіях до неї), так і в тому сенсі, що він дуже чітко розрізняв ідеальний світовий порядок та мету діяльності. Ідеал для нього не був примарним, недосяжним, але досягнення ідеалу потребувало сукупності глобальних перетворень, розтягнених у часі на десятиріччя, якщо не на сторіччя.

Однак ідеальний устрій варто не тільки не забувати, але й слід вважати фундаментом конституціоналізму М. Драгоманова, з огляду на який він створював конституційний проєкт 1884 року, потенціальна реалізація якого слугувала лише першим кроком в алгоритмі дій спрямованих на звиягту конституціоналізму в драгоманівському розумінні.

Ідельний устрій світу, за М. Драгомановим, полягав у створенні всесвітньої федерації громад, в якій були б реалізовані політичні та особисті права людини, з громадською власністю на засоби виробництва (якщо казати про молодого М. Драгоманова), або ж просто в якій всім людям був би забезпечений гідний життєвий рівень і без скасування приватної власності на засоби виробництва [5, с. 2; 12, с. 82; 14; 17, с. 102]. Тобто в будь-якому випадку драгоманівський конституціоналізм в завершеному вигляді це демократична федеративна (суб'єктами федерації виступають громади) всесвітня держава загального добробуту. Якщо ж давати визначення конституціоналізму М. Драгоманова в цілісності, як динамічній теоретико-правовій системі, то вона є політико-правовою ідеологією, що прагне побудови ідеально організованого гармонійного суспільства вільних людей, що розкривається через алгоритм побудови демократичної федеративно-громадівської всесвітньої держави загального добробуту. Елементами такого алгоритму є забезпечення політичної свободи в усіх державах світу¹; реалізація прав жінок, національних меншин, секуляризація суспільства, встановлення максимальної культурної та інтелектуальної свободи; потім поступове зростання життєвого рівня всіх людей, застосування механізмів перерозподілу ресурсів між різними регіонами Землі, а відтак – перехід до реалізації завершеного конституціоналізму.

Висновок. М. Драгоманов справді був вірний ліберально-демократичним цінностям свободи слова, думки, секуляризації, демократії, місцевого самоврядування, однак при цьому не поділяв цінності свободи підприємництва і приватної власності, не розумів корінного взаємозв'язку між політичною свободою, за яку вболівав, та ринковою економікою, яку вважав швидше лихом, ніж запорукою конституціоналізму. Домінування ідеології політичної свободи в «Проекті основ» не відображає сутність конституціоналізму автора, вона є його значущою та невід'ємною частиною, яка слугує прологом до реалізації інших засад побудови омріяного М. Драгомановим суспільства. Його ідеал соціальної організації ґрунтувався на космополітизмі та демократичному еволюційному соціалізмі, чим зумовлюється специфічність такої моделі конституціоналізму, її виключність, оскільки надалі конституціоналістська думка в Україні все більше поляризувалась – вліво, в бік марксизму та народництва, вправо – в бік консерватизму та націоналізму. Тому М. Драгоманов став засновником лівої традиції в українському конституціоналізмі і єдиним представником про-

¹ Полягає в забезпеченні особистих та політичних прав людини, роботи механізмів прямої та представницької демократії, збільшенні адміністративної та економічної ролі громад, перетворення громади на першоелемент політико-правової організації різних держав.

гресивістської течії в цій традиції¹, тобто течії, що репрезентувала еволюційно-демократичне крило в соціалістичному русі та філософії, що сьогодні набирає силу в особі таких політиків як Берні Сандерс, Александрія Окасіо-Кортес у США чи Жан-Люк Меланшон у Франції. З огляду на таку популярність прогресивізму в світі і в Україні ідеї Драгоманова можуть пережити розквіт, відродившись у більш сприятливих для цієї ідеології обставинах.

Список використаних джерел:

1. Пінчук Ю.А. Драгоманов Михайло Петрович. Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2004. 688 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Dragomanov_M (останній перегляд: 06.10.2022).
2. Томенко М.В. Україна: історія Конституції: навч. посіб. Київ: Генеза, 2015. 144 с.
3. Кампо В. Конституційні погляди Михайла Драгоманова та Сергія Подолинського і сучасність. URL: <https://jur-gazeta.com/publications/practice/konstytutsiine-pravo/-konstytuciyini-poglyadi-mihayla-dragomanova-ta-sergiya-podolinskogo-i-suchasnist.html> (останній перегляд: 06.10.2022).
4. Драгоманов М.П. Проект основ статуту українського товариства «Вільна спілка» – «Вольный союз» / пер. Т. Андрусяк. Шлях до свободи (Михайло Драгоманов про права людини) : монографія. Фонд сприяння розв. Укр. прав. Думки та пропаганди державн. Традицій «Право для України». Львів: Світ. 1998. 189 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001466>
5. Драгоманов М., Павлик М., Подолинський С.. Програма. Громада. Українська часопись. 1881. № 1. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Dragomanov_Mykhailo/Hromada_Ukrainska_chasopys_1881_Chyslo_1/ (останній перегляд: 06.10.2022).
6. Драгоманов М.П. Листи до Івана Франка. Варшава. 1937. Т. 1. С. 83.
7. Томенко М.В. Ліберальна ідея в Україні. Українська державність у ХХ столітті (історико-політологічний аналіз). Київ: Політична думка. 1996. URL: <http://litopys.org.ua/ukrxx/r04.htm> (останній перегляд: 13.10.2022).
8. Драгоманов М.П. Шевченко, українофільство і соціалізм. URL: <http://litopys.org.ua/drag/drag13.htm> (останній перегляд: 13.10.2022).
9. Драгоманов М.П. Передне слово. до «Громади» 1878 р. URL: <http://litopys.org.ua/drag/drag11.htm> (останній перегляд: 13.10.2022).
10. Лисяк-Рудницький І. Між історією та політикою (статті до історії та критики української суспільно-політичної думки). Сучасність. 1973. URL: https://docs.google.com/viewer?url=https%3A%2F%2Fshron1.chtyvo.org.ua%2FLysiak-Rudnytskyi_Ivan%2FMizh-istoriieiu_i-politykoiu.pdf (останній перегляд: 13.10.2022).
11. Грицак Я. Нарис з історії України: формування української модерної нації. URL: https://docs.google.com/viewer?url=https%3A%2F%2Fshron1.chtyvo.org.ua%2FHrytsak_Yaroslav%2FNarys-istorii_Ukrainy.pdf (останній перегляд: 13.10.2022).
12. Шлях до свободи (Михайло Драгоманов про права людини): монографія. / заг. ред. Т.Г. Андрусяк. Фонд сприяння розв. Укр. прав. Думки та пропаганди державн. Традицій «Право для України». Львів: Світ. 1998. 189 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001466> (останній перегляд: 13.10.2022).
13. Драгоманов М.П. Что такое украинофильство? URL: <http://litopys.org.ua/drag/drag17.htm> (останній перегляд: 09.10.2022).
14. Драгоманов М.П. Чудацькі думки про українську національну справу. URL: <http://litopys.org.ua/drag/drag19.htm> (останній перегляд: 13.10.2022).
15. Конституційне право України: підручник / заг. ред. Т.М. Слінько. Харків: Право. 2020. 592 с.
16. Драгоманов М.П. Швейцарська республіка / написав Михайло Драгоманов. Друге вид. Львів: накладом Редакції «Громадського Голосу»: з друкарні Нар.Ст.Манецького і Спілки (Готель Жоржа), 1899. 32 с. (Хлопська бібліотека. 1899, нр. 1 і 2, за січень і лютий). URL: <https://>

¹ Прогресивістська думка була широкомасштабним явищем в політичному русі та філософії України, її представниками були Драгоманов, Сергій Подолинський, Михайло Павлик та молодий Франко, однак сформувати свою конституційну доктрину, а відтак – представити ідеологію прогресивізму в площині конституційної думки спромігся лише Драгоманов.

chtyvo.org.ua/authors/Drahomanov_Mykhailo/Shveitsarska_respublika/ (останній перегляд: 17.10.2022).

17. Драгоманов М.П. Рай і поступ. Друге вид. Львів : з друкарні Нар.Ст.Манецкого і Спілки (Готель Жоржа), 1899. 138 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Drahomanov_Mykhailo/Rai_i_postup_vyd1906/ (останній перегляд: 24.10.2022).